

VIRTUS

22 | 2015

Wijnand W. Mijnhardt

Van republiek naar monarchie

De spanning tussen aristocratische en burgerlijke idealen (1750-1850)

203

Voor een debat over aristocratie en burgerlijkheid in Nederland is de Groninger universiteit een heel geschikte plaats.¹ Ze herbergt de leerstoel Historische Buitenplaatsen en Landgoederen (vanwege de Stichting Van der Wyck-de Kempenaer) en was tot voor kort de zetel van de hoofdredactie van het jaarboek *Virtus*. Groningen kan daarmee als een bolwerk van de geschiedenis van de adel en de notabelenstaat gelden. De Groningse academie is ook nauw met Johan Huizinga verbonden; hij begon daar zijn hoogleraarscarrière en in Groningen nam ook de systematische bestudering van zijn werk een aanvang, een activiteit die al snel tot een bescheiden industrie uitgroeide met herdrukken, vertalingen en biografische studies.² Wat Huizinga's verzameld werk en de studies erover glashelder aantonen, is zijn bezetenheid van de Hollandse burger. Kortom, in Groningen zijn deze tegenovergestelde visies op de Nederlandse geschiedenis goed vertegenwoordigd.

Nu was Huizinga lang niet de eerste die sprak over het burgerlijk karakter van de Neder-

- 1 Licht bewerkte en geannoteerde versie van een voordracht, gehouden op het afscheidssymposium voor prof. dr. Yme Kuiper: *Is het verleden een vreemd land? Over religie, antropologie en geschiedenis*, 17 juni 2014, Doopsgezinde kerk, Groningen.
- 2 De verheffing van Huizinga tot icoon begint bij de in 1972 in Groningen georganiseerde conferentie. Vgl. W.R.H. Koops, E.H. Kossmann en G. van der Plaat, ed., *Johan Huizinga 1872-1972. Papers delivered to the Johan Huizinga Conference, Groningen 11-15 Dec. 1972* (Den Haag, 1973) (ook *BMGN*, LXXXVII (1973) 143-402). Een bibliografie van de studies over Huizinga verscheen in A. van der Lem, *Inventaris van het archief van Johan Huizinga; 1897-1997* (Leiden, 1998). Belangrijke aanvullingen sindsdien: C. Strupp, *Johan Huizinga. Geschichtswissenschaft als Kulturgeschichte* (Göttingen, 2000) en W. Otterspeer, *Orde en trouw. Over Johan Huizinga* (Amsterdam, 2006).

Cultuurhistoricus Johan Huizinga (1872-1945) (foto coll. Huizinga Instituut, Leiden)

landse staat, cultuur en geschiedenis. Huizinga staat in een lange traditie die teruggaat op Pieter de la Court en vaart kreeg in het verfransingsdiscours tijdens de grote oorlogen tegen Lodewijk XIV. Via Justus van Effen en zijn *Hollandse Spectator* kregen deze opvattingen met het culturele burgerschapsvertoog rond 1800 hun voldragen ideologische vorm om in de late negentiende eeuw met *Het Land van Rembrand* van Conrad Busken Huet te worden gehistoriseerd.³

De canonisering van het concept komt echter voor rekening van Huizinga en daarmee onderscheidt hij zich van zijn contemporaine collega's. Die heiligverklaring van het burgerlijk karakter van de Nederlandse geschiedenis valt bij Huizinga ook precies te dateren, namelijk bij zijn voordracht bij het honderdvijftigjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut

3 Vgl. W.W. Mijnhardt, 'Dutch culture in the Age of William and Mary: cosmopolitan or provincial', in: D. Hoak en M. Feingold, ed., *The world of William and Mary. Anglo-Dutch perspectives on the Dutch Revolution of 1688-89* (Stanford, 1996) 219-233; J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001); O. Praamsma, *Busken Huet. Een biografie* (Amsterdam, 2007).

van 't Algemeen in juni 1934. In die lezing, getiteld 'Nederland's geestesmerk' kwam hij tot een viertal helder omschreven begrippen die Nederland en de Nederlander moesten karakteriseren: burgerlijkheid, vrijheidsdrift, het besef deel uit te maken van een kleine natie en tot slot – een neologisme – westelijkheid.⁴ Over de context van de voordracht is nauwelijks misverstand mogelijk. Vlak voordat Huizinga de Nutsuitnodiging aanvaardde, was hij verwikkeld geraakt in de affaire Von Leers. Als Leids rector had hij deze notoire Duitse antise-miet die een studentencongres bezocht, gevraagd het congres te verlaten. Hierop vertrok de gehele Duitse delegatie. Huizinga moest niet alleen bij curatoren en de minister op het matje komen, ook internationaal kreeg de affaire een staartje. Collega's in Zwitserland en Frankrijk vielen hem weliswaar bij maar door het befaamde *Historische Zeitschrift*, geleid door de nestor van de Duitse historici, Friedrich Meinecke, werd hij tot persona non grata verklaard.

De lezing voor het Nutsjubileum – toch een bolwerk van het laat-achttiende-eeuwse burgerideaal – gaf Huizinga de kans voor een breed publiek zijn historische kennis in te zetten en te waarschuwen voor de gevaren die Nederland vanuit het nationaal-socialistische Oosten bedreigden. 'Nederland's geestesmerk' is een onvervalste casus van *history matters*. De geschiedenis wees immers uit aan welke eigenschappen de Nederlander in kritieke tijden diende vast te houden.⁵

De Nutslezing leverde blauwdrukken voor Huizinga's invloedrijke publicatie over de toestand in de wereld, *In de schaduwen van morgen*. Ze werd bijvoorbeeld steeds weer uitgebreid en opnieuw gedrukt. Het is ook tegen deze achtergrond van geschiedenis als munitie in het contemporaine debat dat we Huizinga's *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* van 1941 moeten zien. Het draagt dezelfde boodschap uit, maar nu is de toon geserreerd, zijn in dit tweede oorlogsjaar de verwijzingen naar de dreiging uit het oosten verdwenen en heeft het betoog meer distantie. Westelijkheid is bijvoorbeeld vervangen door een aanprijzing van de positieve rol van het gewest Holland, maar onverkort klinkt de lof op de vrijheidsdrift en op de aangeboren burgerlijkheid van Nederland, dat alles opgediend met een saus van Nederlandse uniciteit. Het burgerlijke Nederland kende nog wel wat adel maar die was van klein vermogen, financieel, cultureel en vooral ook politiek; in de Republiek belichaamde hij de wereld van gisteren.⁶

Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw werd herdrukt (in 1956 en 1963) maar de echte triomftocht, met herdrukken in grote oplagen, begon eerst nadat Huizinga in 1972 op

4 J. Huizinga, 'Nederland's geestesmerk', in: 1784-1934. *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam-Leiden, 1934) 1-26. 'Nederland's geestesmerk' behoort tot een samenhangend drieluik dat bestaat uit Huizinga's lezing voor een conferentie over volkseenheid van de Vrijzinnige Studenten Bond van 9 mei 1934; voor een samenvatting zie J. Huizinga, *Briefwisseling* (3 dln.; Utrecht, 1989-1991), II, 26; en een reeks voordrachten in Rome in april 1934. Zie ook A. van der Lem, *Het eeuwige verbeeld in een afgehaald bed. Huizinga en de Nederlandse beschaving* (Amsterdam, 1997) 183-189.

5 J.W. Otterspeer, *Huizinga voor de afgrond. Het incident-Von Leers aan de Leidse universiteit in 1933* (Utrecht, 1984).

6 Voor een uitvoerige analyse: Van der Lem, *Het eeuwige verbeeld*. Zie ook H. te Velde, 'How high did the Dutch fly. Remarks on stereotypes of Dutch bourgeois mentality', in: A. Galema, ed., *Images of the nation. Different meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam, 1997) 59-79.

het schild was geheven als misschien wel de grootste historicus die Nederland ooit heeft gekend. Het gezag van de stelling van het burgerlijke karakter van de Republiek was immens. Er valt een nette boekenkast te vullen met monografieën, dissertaties en artikelen waarin dat burgerlijk karakter met de daarbij behorende epitheta in alle mogelijke toonaarden is bezongen. Wie zou de grote, subtiële, fijnzinnige en briljante stilist Huizinga durven tegenspreken, en omdat niemand het deed, durfde niemand het en, mede daardoor, kwam een aristocratisch tegenmodel decennialang niet van de grond.

Integendeel, de these werd alleen maar geactualiseerd en gemoderniseerd. Een enkel voorbeeld: in zijn fraaie en invloedrijke, uit 1961 daterende, en in 1978 herdrukte studie *Partij en factie* onderstreepte Daan Roorda op originele wijze de juistheid van Huizinga's burgerlijkheidsthese. Het aristocratiseringsproces dat hij bij de Nederlandse regenten in de tweede helft van de zeventiende eeuw meende te bespeuren, diende als centrale verklaring voor het verval van de grootheid van de Republiek. Immers, toen de regenten steeds meer in facties opereerden en adellijke allures begonnen te vertonen, verzaakten ze hun burgerlijke idealen en was het met het Hollandse mirakel gedaan. Dat die aristocratiseringsprocessen elders in Europa een normaal verschijnsel waren, kwam niet aan de orde. Nu is dat niet zo verwonderlijk in een tijd dat comparatieve geschiedschrijving nog niet in de mode was, maar de constatering zou voor Roorda en zijn volgelingen ook niet echt relevant zijn geweest. De Republiek was immers burgerlijk en daarmee uniek in Europa. Het sluitstuk van de actualisering van Huizinga's burgerlijkheidsthese was de dissertatie van Henk van Nierop, *Van Ridders tot regenten* uit 1984, herdrukt in 1990. Van Nierop maakt korte metten met de idee dat de Opstand de economische en politieke ondergang van de Hollandse adel had bewerkstelligd. Het bleek echter uitstel van executie. De crisis kwam een halve eeuw later en was het resultaat van een endogame huwelijkspolitiek en het ontbreken van adelsverheffingen.⁷

Die marginalisering van de adel vinden we ook terug in de historiografie over Patriotten, Bataven en het Koninkrijk. Zowel in de klassieke literatuur – en de moderne standaardwerken sluiten daarbij praktisch naadloos aan – wordt het begrip aristocratie vooral in politiek-pejoratieve zin gebruikt. Aristocraten zijn dat deel van het regentendom dat hartgrondig op de rem stond bij grootscheepse politieke hervormingen, of het nu ging om de uitbreiding van de burgerinvloed ter intoming van de macht van de stadsbesturen in de patriottentijd of om de vestiging van de eenheidsstaat na 1795. Allesoverheersend kenmerk van de geschiedschrijving over de periode 1750-1900 is de nadruk op slechts een enkele ontwikkelingslijn, die naar de huidige burgerlijke, parlementaire en democratische samenleving. Op de keeper beschouwd is het een onvervalst staaltje finalisme. Met de burgerlijke democratische samenleving van na 1917 als gewenst eindproduct worden uitsluitend die historische gebeurtenissen belicht die daarop preludeerden of daartoe bijdroegen.

Alternatieve ontwikkelingslijnen worden systematisch genegeerd. Het lijkt geen twijfel

7 D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1762 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen, 1978); H. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1984).

dat er tussen 1780 en 1805 druk over staatkundige verandering werd gedebatteerd en zelfs even met democratie werd geëxperimenteerd, maar in 1815 werd Nederland een Oranjemonarchie en tot vreugde van bijna de gehele natie zijn we dat nog steeds. Een autocratische monarchie bovendien die slechts met veel moeite kon worden ingeperkt. Dat koning Willem II in 1848 een relatief moderne parlementaire maar nog weinig democratische constitutie accepteerde, was niet alleen het gevolg van het Europese revolutiegevaar en evenmin van de binnenlandse politieke druk, hoe hoog het intellectueel gewicht van de groep hervormers ook was. Het simpele dreigement dat wanneer hij zich niet inschikkelijk betoonde, zijn homoseksualiteit den volke zou worden geopenbaard, heeft een minstens zo grote rol gespeeld. Eerst in de laatste decennia van de negentiende eeuw zou het achttiende-eeuwse democratiseringsdebat serieus worden hervat, maar nu in geheel andere termen.⁸

Wanneer we de Nederlandse ontwikkelingen met die in Frankrijk vergelijken zijn de verschillen aanzienlijk groter dan de overeenkomsten. In Frankrijk ontwikkelde de revolutie zich tot een bron van historische inspiratie die tot op de dag van vandaag politiek enthousiasme genereert: bij Marianne is revolutie heilig. In de Nederlandse geschiedenis hebben de Patriotten en Bataven een dergelijke enthousiasme nooit teweeggebracht. Het is dan ook niet echt opmerkelijk dat de voorvechters van constituties en democratisering in de late negentiende en twintigste eeuw maar zelden verwijzen naar de Patriotse en Bataafse experimenten. Ze bezielde klaarblijkelijk niet genoeg om deel te kunnen gaan uitmaken van de collectieve herinnering. Zijn de Patriotse en Bataafse Revoluties, wanneer je het zo bekijkt, eigenlijk niet meer dan een strovuur, een fascinerend maar kortstondig, hoog opflakkerend vlammenspel waarvan maar weinig bekijft? Verliest de revaluerende historiografie over deze periode niet de lange complexe lijnen van de historische ontwikkeling uit het oog?

De marginalisering van de adel is deel van die eenzijdige nadruk op constitutionalisme en democratie. Op het eerste gezicht niet onbegrijpelijk. Als stand werd de adel in 1795 immers voor eeuwig afgeschaft. Lang heeft deze uitsluiting echter niet geduurd. Met Lodewijk Napoleon en de introductie van de monarchie begonnen herstel en uiteindelijk ook een ingrijpend proces van vernieuwing en adelscreatie. Kortom, in een tijdsbestek van nog geen twintig jaar was de adel als een gerevitaliseerde feniks uit de as herrezen.

Gelukkig is er een tegenbeweging op gang gekomen. Een sleutelrol daarbij heeft de in 1993 opgerichte Werkgroep Adelsgeschiedenis. Met name de redacteurs en auteurs van het onvolprezen jaarboek *Virtus* en de Reeks Adelsgeschiedenis komt hiervoor lof toe. De vraag is gerechtvaardigd hoe die nieuwe belangstelling en vooral het draagvlak ervoor verklaard moet worden. De titel van het afscheidssymposium voor Yme Kuiper verwijst naar de bekende openingszin van Lesley Hartley in zijn roman *The Go-Between* van 1953: 'The past is

8 In F. Grijzenhout, N. van Sas en W. Velema, ed., *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen, 2013) worden de resultaten van de revaluerende geschiedschrijving van de laatste dertig jaar over Patriotten en Bataven in een fraaie samenhang gepresenteerd. Voor een evenwichtige analyse van het politieke krachtenveld rond 1848: J. van Zanten, *Koning Willem II 1792-1849* (Amsterdam, 2013).

a foreign country; they do things differently there.’ Ze heeft furore gemaakt als typering van de complexiteit van de bestudering van het verleden. Ten onrechte naar ik meen. De echte kwestie is niet het verleden. Het is volkomen waar dat dat verleden anders is, dat we het slechts onvolkomen en fragmentarisch kunnen kennen. Het echte probleem is het haast noodwendige falen van de historici die ons de weg in dat onbekende land moeten wijzen. Een historicus wordt immers meer gewaardeerd naarmate de vragen die hij aan het verleden stelt in het heden herkenbaarder en begrijpelijker zijn. Dat levert, mits volgens de regels van het ambacht uitgevoerd, verstaanbare geschiedschrijving op. Huizinga’s burgerlijke bezetenheid is daarvan een schitterend voorbeeld. Maar is Huizinga daarmee ook een goede gids in dat vreemde land van het verleden? Dat was hij in de jaren dertig en veertig wel degelijk. Hij verstond immers de vragen des tijds. Is het probleem met Huizinga niet dat hij als gevolg van de steeds meer kritiekloze bewondering die zijn erfenis ten deel viel, te lang gids is gebleven? Waarom magnetiseert Huizinga’s burgerlijke bezetenheid ons nu niet meer? Is dat omdat we inmiddels allemaal onderdanen zijn geworden van een echte koning? Nee, ook al lijkt het soms zo, ik geloof niet dat dat er veel mee van doen heeft. De boodschap van Huizinga raakt ons niet meer omdat we andere vragen stellen en de dreiging waartegen hij schreef verdwenen is. We associëren burgerlijkheid weliswaar niet meer direct met spruitjeslucht en klootjesvolk, maar als effectief debatmiddel heeft het begrip afgedaan.

Het belangrijkste is misschien wel dat we anders tegen de adel zijn gaan aankijken. Niet omdat de adel nog steeds een sociale of bestuurlijke factor is. Jaap Dronkers heeft ons daarvan effectief overtuigd.⁹ Het gaat mij om iets anders. Om de trage mentaliteitsverandering, zo heel fraai geanalyseerd in Peter Mandlers boek met de contra-intuïtieve titel *The fall and rise of the stately home* van 1997. Hij beschrijft hierin hoe in Engeland de teloorgang van het particuliere landgoed werd gekeerd door toedoen van monumententhousiasten en natuurschoonliefhebbers. In Nederland is dat proces ook goed te documenteren, al is er behalve door Wybren Versteegen nog maar weinig systematisch onderzoek naar gedaan.¹⁰ De natuurschoonwet van 1928 stelde vele landgoedbezitters, waaronder een hoog percentage leden van de adel, in staat hun landgoederen in de familie te houden en daarmee een cruciale bijdrage te leveren aan de instandhouding van het Nederlandse natuurschoon. De sterk toegenomen publieke belangstelling voor het monumentale landhuis, eveneens deel van het adellijk erfgoed, onlangs culminerend in het jaar van de buitenplaats, is op die route de volgende stap. De adel ontwikkelde zich zo in de beeldvorming van geboren profiteur tot hoeder van cultuur en natuur. De effectieve externe democratisering van het onderwijs, gevolgd door de brede maatschappelijke aanvaarding van de principes van de meritocratie hebben de gemusealiseerde adel ten slotte politiek en sociaal onschadelijk gemaakt. De instelling van de

9 J. Dronkers, *De maatschappelijke relevantie van hedendaagse adel* (Amsterdam, 2000).

10 P. Mandler, *The fall and rise of the stately home* (New Haven, 1997); W. Versteegen, ‘Adel en natuurschoon in Nederland 1928-1973’, *Virtus*, XVI (2009) 177-194; en vooral idem, *Vrije wandeling. Het parlement, de fiscus en de bescherming van het particuliere Nederlandse natuurschoon. De natuurschoonwet tussen 1924 en 1995*. CLUE, Verrijkte digitale publicatie op het internet: <http://repository.uvu.vu.nl/verpub/> (2012) (geraadpleegd, 25 aug. 2015).

leerstoel historische buitenplaatsen en landgoederen met Yme Kuiper als eerste bekleder is het logisch sluitstuk van deze ontwikkeling.

Deze revaluerende adelsgeschiedschrijving heeft mooie resultaten opgeleverd. Ik beperk me hier tot die grote studies die de fundamenteën hebben gelegd voor een grondige herziening van de rol van adel en burgers en de verhouding tussen beide in Nederland. In de eerste plaats de belangrijke dissertatie van Conrad Gietman, *Republiek van adel*. Hij heeft, zonder hem te noemen, laten zien dat aan het plan van Pieter De la Court uit 1667 een solide analyse van de politiek-economische en sociaal-culturele situatie van de Republiek lag. De la Court stelde voor om met behulp van een gracht van de Eem tot de Lek Nederland in tweeën te delen. Het zou de burgerlijke koopmansrepubliek van het Westen waarin voor geld alles te koop was, definitief hebben gescheiden van de adelsrepubliek in het Oosten waar eer het leven bepaalde. De burgerlijke Republiek, zo concludeert Gietman, heeft nooit bestaan. Ze bestond uit twee werelden die tot elkaar veroordeeld waren, maar elkaar maar slecht konden begrijpen.¹¹

Ook Yme Kuipers grondige langetermijnstudie over de Friese adel heeft ons beeld veranderd. Voor 1800 was die adel van groot gewicht als leverancier van politiek personeel aan de laatste stadhouders en na 1800 behoorden edelen tot de rijkste inwoners van Nederland. Kuiper maakte bovenal zichtbaar hoe goed de Friese adel zich in de periode 1780-1880 wist aan te passen aan de snel wisselende politieke verhoudingen en zichzelf na 1850, ondanks het machtsverlies, opnieuw wist uit te vinden als deel van de nationale elite.

De derde studie die ik hier wil noemen is de door Rob van der Laarse en Yme Kuiper uitgegeven bundel *Beelden van de buitenplaats* uit 2005. Daarin verkondigen ze de cruciale boodschap dat in 1814 in Nederland de standenstaat weliswaar werd bevestigd maar dat de klassieke angel eruit werd gehaald. Niet geboorte maar gegoedheid zou in de toekomst de grondslag vormen voor actief burgerschap en de toegang tot belangrijke ambten en politieke functies. Die besluiten betekenden in de eerste plaats dat de opnieuw erkende oude adel – overigens niet zonder protesten – kon samenvloeien met gezeten regentenfamilies in een nieuw adelsstatuut. En – net zo belangrijk – dat er een notabelencultuur kon ontstaan waarbij ook niet-geadelde maar wel gefortuneerde regenten- en bankiersfamilies zich konden aansluiten. Geld was de grote gelijkmaker geworden. Deze notabele elite vestigde zich bij voorkeur op het platteland en legde veel belangstelling voor grondbezit aan de dag.¹²

Een Utrechts onderzoeksproject, dat nu eens niet de urbanisatie van Nederland onder de loep nam maar het proces van ontstedelijking na 1650, kwam op grond van geheel ander materiaal tot gelijksoortige conclusies en zette ze in een ruimer perspectief.¹³ De bevindingen

11 C. Gietman, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht, 2010).

12 Y. Kuiper, *Adel in Friesland, 1780-1880* (Groningen, 1993); Y. Kuiper en R. van der Laarse, ed., *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2005). Het is echter nog maar de vraag of dit proces van amalgameren van elites met geld als de grote aanjager niet al veel eerder, tijdens de Republiek, is begonnen. In Frankrijk was het al ver voor de revolutie gaande. Vgl. C.B.A. Behrens, *The ancien regime* (Londen, 1967).

13 P. Brusse en W.W. Mijnhart, *Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance*

gen pleitten ervoor om de achttiende en negentiende eeuw nu eens niet te bezien als een tijdperk van verval maar als een cruciale fase in een ingewikkeld transformatieproces dat Nederland in internationaal vergelijkend perspectief echt historisch interessant maakt: de overgang van een samenleving waarin de stad de dienst uitmaakte, naar een maatschappij waarin agrarische verhoudingen hun rechten herkregen. In de zeventiende eeuw kondigde zich in de door de stad gedomineerde Nederlandse economie de eerste fase van de moderne economische groei aan. De crisis van de Bataafs-Franse tijd vormde het sluitstuk van een rond 1750 begonnen proces waarin de agrarische sector een steeds belangrijker bijdrage aan de nationale economie zou gaan leveren en uiteindelijk ook de meeste monden zou voeden. Motor van deze transformatie waren de stijgende prijzen van landbouwproducten. Nederland hield op een voornamelijk voedselimporteur te zijn en bediende nu als voedsel exporterende natie via havens als Middelburg, Rotterdam, Harlingen en Groningen de internationale markten, vooral het industrialiserende Engeland.

210 Die agrarische *Wende* na een stedelijke bloei is overigens allerm minst uniek. De zuidelijke oever van het Balticum – van Tallinn tot Hamburg – heeft een met Nederland vergelijkbaar traject naar de moderniteit achter de rug. In de vroegmoderne tijd was dat gebied bezaaid met economisch-moderne (semi)stadstaten, vervolgens werd de regio een agrarisch productiecentrum. Net als in het geval van Nederland, waar een exogene factor als het Engelse economische succes de vraag naar agrarische producten uit Nederland aanjoeg, was ook in het Balticum de buitenlandse vraag naar graan – uit de Lage Landen en via de Hollandse stapelmarkt ook uit het Middellandse zeegebied – de motor achter deze ontwikkeling. Ook hier verschaftte die nieuwe economische werkelijkheid de adel kansen om voor eeuwen zijn stempel op dit gebied te drukken. In de late negentiende eeuw – en ook hier is de parallel met Nederland weer treffend – zouden de laatmiddeleeuwse steden in dit gebied weer hun oude centrale functie hernemen en zou de weg naar het moderne weer opnieuw worden ingezet.

Voor grondeigenaren was de grotere winstgevendheid van de landbouw heel aantrekkelijk. De pacht prijzen stegen en de grootgrondbezitters waren dan ook het meest effectief in het opheffen van de oude markegenootschappen en een verdere commercialisering van het landbouwbedrijf. De consequenties van die toegenomen rentabiliteit van investeringen in grond waren immens en zijn stelselmatig ondergewaardeerd in de Nederlandse geschiedschrijving. De verschuiving van stad naar platteland betekende namelijk een verschuiving in de machtsbalans van west naar noord, oost en zuid. De nieuwe balans tussen stad en platteland betekende ook dat adel en patriciaat de kans kregen, gesteund door de monarchie, de Nederlandse samenleving bijna een eeuw lang te domineren. Tot 1848 overheerste de adel uit de landgewesten het parlement en ook daarna was zijn invloed nog lang voelbaar. In Nederland verliep de route naar de liberale burgerstaat van de twintigste eeuw via de adel- en notablenstaat van de negentiende eeuw. De prachtige studie van Jaap Moes *Onder aristocraten* heeft laten zien dat ook na 1848 adel en notablen de financiële, economische en po-

between city and countryside (Zwolle, 2011). Zie ook het discussedossier in *Virtus*, XIX (2012) 147-180 met bijdragen van Yme Kuiper, Vincent Sleebe, Jan de Vries en Piet van Cruyningen.

litieke touwtjes nog lang in handen hielden. Helemaal onbegrijpelijk is dat natuurlijk niet. De grondwetsherziening van 1848 had de relatie tussen koning en parlement dan wel fors gewijzigd en zelfs korte metten gemaakt met standsprivileges maar omdat een serieuze uitbreiding van het kiesrecht nog decennia op zich zou laten wachten, betekende '1848' in de praktijk vooral een machtsversterking van de notabele topklaag.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw kwam de economische grondslag van de machtspositie van grootgrondbezitters onder druk te staan. De winstgevendheid van grondbezit nam sterk af als gevolg van de snel toegenomen Amerikaanse en Russische competitie op de graanmarkt. De verkoop van land ten behoeve van de snel groeiende expansie van steden en dorpen compenseerde nog wel even maar bood geen langetermijnoplossing. Anderen zetten definitief de huik naar de wind en begonnen in de nieuwe vormen van bedrijvigheid te investeren. Het algemeen kiesrecht van 1917 maakte ten slotte een definitief einde aan het politieke overwicht van deze elites in het parlement. Arno Mayer stelde al lang geleden dat eerst de Eerste Wereldoorlog een einde maakte aan het *ancien régime*. In Nederland was het niet veel anders.¹⁴

211

De zojuist besproken studies werpen een paar interessante vragen op. We kunnen zonder meer concluderen dat de Hollandocentrische geschiedschrijving – de westelijkheid om met Huizinga te spreken – die ondanks alle pleidooien voor regionalisering nog steeds het historisch debat domineert, een goed begrip van wat er in Nederland echt gebeurt in de weg staat. Roept het verdwijnen van dat westelijk perspectief echter niet ook nieuwe problemen op? Hoe toevallig zijn nationale grenzen, zeker wanneer je agrarische ontwikkelingen analyseert. Moeten we het idee van de uniciteit van Nederland – de Nederlandse *Sonderweg* – dan maar helemaal loslaten? Of is er iets dat Nederland in comparatief perspectief blijft onderscheiden: de eeuwige nabijheid van de stad en de uiteindelijk beperkte schaal van het grootgrondbezit? Grootgrondbezit was bovendien geen adellijk privilege. Nederland kende ook veel grote boeren. Een duidelijk antwoord is er nog niet maar de vraag moet gesteld worden. Duidelijk is wel dat, hoe anders we de verhouding tussen adel en burgerij ook zullen gaan waarderen, de genoemde elementen te scherpe tegenstellingen tussen beide groepen onmogelijk maakten.

De tweede kwestie is de burgerlijkheid van Nederland. Dat de burger en zijn opvattingen slechts in een deel van de Republiek normgevend waren, is boven discussie verheven, maar hoe zit het nu precies met de chronologische ontwikkeling ervan? Kern van het probleem is dat in de Nederlandse geschiedschrijving de begrippen burger, patriciër, aristocraat en adel in de praktijk nogal slordig worden gebruikt; hebben we het bijvoorbeeld over de burger in juridische, sociale, culturele of politieke zin? Heel illustratief is ook het al eerder aan de or-

14 L. Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen, 1987) 250-261; J. Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland 1848-1914* (Hilversum, 2012); A.J. Mayer, *The persistence of the old regime. Europe to the Great War* (Londen, 1981).

de gestelde gebruik van de term aristocraat in de discussie over Patriotten en Bataven. Maar de problemen gaan dieper en zijn verknoopt met de Nederlandse geschiedenis zelf. Een goed voorbeeld is de zogenaamde aristocratisering van de burgerlijke toplaag die historici in de tweede helft van de zeventiende eeuw meenden te bespeuren. Het stedelijk patriciaat zou zich steeds meer door de adel hebben laten imponeren en trachtte zich door het kopen van uiterlijke tekenen van adeldom als landgoederen, vierspennen en heerlijkheden een aristocratische positie in de samenleving aan te meten.¹⁵

212

Een belangrijke pijler van deze aristocratiseringsthese is de buitenplaats. Volstrekt ten onrechte mijns inziens. In het westen van de Republiek was de buitenplaats vooral luthof. Ze diende geen enkel agrarisch doel en ze is in het westen maar zelden het centrum van een commercieel productiesysteem geweest. Dat laat onverlet dat de Nederlandse stedelijke commerciële en politieke elite wel degelijk betrokken was bij de agrarisch commerciële exploitatie van gronden. Die had echter geen enkele relatie met hun buitenhuizen. In grond werd belegd op economische en niet op politieke of statusgronden. In het Westen van de Republiek was de buitenplaats daarom zelden of nooit een zetel van politieke macht. Een buitenhuis aan de Vecht, aan de 's-Gravelandse Vaart of aan de weg naar Biggekerke in Zeeland, hoe begerenswaardig ook, fungeerde niet als voorvaderlijk kasteel. Ze dienden natuurlijk wel een statusdoel. Het ging erom medestadsbewoners te imponeren. Deze buitenhuizen dienden ook niet voor permanente bewoning. Ze waren bedoeld om in de zomer bij te komen van het jachtige en ongezonde stadsleven. Stedelijk leven bleef echter de norm en het verblijf buiten uitzondering. Typerend in dit verband is de democratisering van het buitenleven. Naast de grote buitenhuizen waren er de veel bescheidener buitenplaatsjes of de gehuurde kamers op een boerenhofstee voor de stedelijke middengroepen. Voor de lieden van klein vermogen dienden de stadsparken die op de bolwerken of in de niet volgebouwde delen van de stadsuitleg werden aangeplant.

De andere steunpilaar van de aristocratiseringsthese is het vertoog van de tijdgenoten zelf. Ook zij klaagden al steen en been over de regenten. De context is hier echter van wezenlijke betekenis. De grote oorlogen die de Republiek tussen 1672 en 1715 tegen Frankrijk voerde, hadden over en weer een stereotypie bestendigd van de viriele republikeinse burger versus de monarchale en verwijfde Franse aristocraat. In die oorlogsretoriek bestempelden vele geleerden en literatoren de verfransing als het vehikel dat bij uitstek verantwoordelijk was voor de verzwakking van de Hollandse strijdmoraal. De verfransing – zo dichtte Johannes Antonides van der Goes na de complete verwoesting van Zwammerdam door de Franse troepen in 1674 – ‘dringt er Vrankrijk in met hare bastertspraek en dartele manieren’. Geliefd was de topos van het Trojaanse paard. Hadden de inwoners van de Republiek niet zelf via de Hugenoten de Franse cultuur binnengehaald en waren ze hierdoor niet machteloos geworden tegen het Franse militaire geweld?

De erosie van het vertrouwen in nationale politieke en culturele verworvenheden ging hiermee hand in hand. De oorlogen tegen Lodewijk XIV leverden de Republiek bitter weinig

15 Zie voor een uitvoeriger kritiek op deze these: Brusse en Mijnhart, *Towards a new template*, 75-90.

op en economische achteruitgang en een verlies aan politiek prestige waren alom merkbaar. In deze context voltrok zich een wending in het anti-Franse offensief. Was tot 1715 het Franse culturele imperialisme het mikpunt geweest, nu kregen de regenten de schuld van de economische en internationale problemen. Lieten ze zich niet te veel leiden door Franse aristocratische modes? Door hun verzaking van de nationale Nederlandse, door burgerlijk republikanisme en klassieke traditie gevoede cultuur ondermijnden ze de Nederlandse constitutie en verzwakten ze de Republiek.

Deze wending kreeg zijn climax in de *Hollandsche Spectator* van 1731. Ze absorbeerde de anti-Franse ideologie van de laatste decennia en kapittelde de regenten voor hun onvaderlandse, onburgerlijk gedrag. Van pessimisme was echter geen sprake. Wanneer we Van Effen de keuze zouden laten, 'zoude hij door den reden gedwongen zyn een Nederlander te willen wezen'. We begaan een grote fout wanneer we deze retoriek als een beschrijving van de werkelijkheid beschouwen. Het is discours, vertoog waarin de tijdgenoten hun angsten en hun onzekerheden vormgaven. Het gemak waarmee deze aristocratiseringsdiagnose in het contemporaine debat pasmont is geworden, laat juist zien hoe diep het burgerlijk republikeins besef in de Hollandse samenleving was geworteld.¹⁶

213

Het is onmiskenbaar dat de levensstijl van de stedelijke regenten zich in de loop van de tijd wijzigde. Ze werden per slot van rekening steeds rijker en dat ze de behoefte hadden die rijkdom te etaleren, verbaast niet. Van een kostbare levensstijl, van *conspicuous consumption*, is echter maar zelden sprake geweest. Ook al sloten ze zich in het politieke bedrijf, tenminste als ze de kans kregen, steeds meer af voor nieuwkomers, van een nauwere economische, sociale, politieke, laat staan intensieve huwelijksrelatie met de adel is lange tijd geen sprake geweest.

Toch lijkt het er op dat hierin na 1740 verandering kwam en de toplaag van de regenten en de adel elkaar steeds dichter naderden: economisch, sociaal en politiek. Hiermee werd de grondslag voor een echt aristocratiseringsproces gelegd. Economisch kregen regenten en adel – en niet te vergeten boeren grootgrondbezitters – in ieder geval steeds meer gemeenschappelijke belangen. De stijging van de landbouwprijzen had grond, zoals gezegd, een steeds lucratiever beleggingsobject gemaakt. Vergroting van de agrarische inkomstenbron was echter ook mogelijk via verbetering van de techniek en hier vonden adel en patriciaat elkaar. De grote internationale vraag naar voedselgranen maakte de kwestie van een effectieve bemesting van het akkerland acuut (het drassige Holland was immers alleen voor veeteelt geschikt). Regenten en adel namen gezamenlijk de verantwoordelijkheid voor oprichting en beheer van landbouwwetenschappelijke genootschappen. Een van de centrale vragen voor deze organisaties was hoe akkerland in Zeeland en Oost-Nederland productief te houden. Onderzoek en experimenten met mest, gier en straatvuilchemie stonden hier hoog op de agenda.¹⁷

Ook sociaal kwamen adel en stedelijke regenten dichter bij elkaar. Zo was bijvoorbeeld

¹⁶ Zie hiervoor uitvoeriger: Mijnhardt, 'Dutch culture'.

¹⁷ J. van Driel, 'Ashes to ashes: The stewardship of waste and economic cycles of agricultural and industrial improvement, 1750-1800', *History and technology*, XXX (2014) 177-206.

Gezicht op de voorzijde van de regentenbuitenplaats Zypendaal, 1736 (doek, anoniem; coll. Brantsen van de Zypstichting, Arnhem)

de Arnhemse regentenfamilie Brantsen al ruim voor de revolutie bezig met het verwerven van steeds meer grond en maakte ze haar buitenplaats Zypendaal, die aanvankelijk niet meer was dan een zomerverblijf, langzamerhand tot de kern van een heus landgoed.¹⁸ Met de verwerving bij erfenis in 1742 van de buitenplaats Nijenburg bij Heiloo begon de familie Van Foreest, een traditioneel, stedelijk gevestigd Hoorns regentengeslacht aan een gelijksoortig traject. Eerst werd het vermogen steeds meer in landgoederen gestoken en in de vroege negentiende eeuw zou de effectieve opdoeking van de stedelijke bedoening plaats-

¹⁸ B. Olde Meierink en E. Storms-Smeets, 'Transformatie en nieuwbouw. Adellijke en burgerlijke buitenplaatsen in Gelderland (1609-1672)', in: Y. Kuiper en B. Olde Meierink, ed., *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek* (Hilversum, 2015) 178-207.

vinden. In Friesland voltrokken zich gelijksoortige processen.¹⁹

De politiek bevorderde ten slotte eveneens de integratie van adel en regenten. Die nieuwe politieke belangengemeenschap was het directe gevolg van de instelling van het erfstadhouderschap in 1747. Het merkwaardige van '1747' is namelijk niet dat er een erfstadhouderschap kwam. We kunnen dat als de hoeksteen van het politieke streven van de Oranjedynastie beschouwen en in crisistijd kregen de Oranjes gewoonlijk veel gedaan. Veel belangrijker is dat de positie van de stadhouders daarna nooit meer echt ter discussie heeft gestaan en nog alleen maar werd uitgebouwd. Een cruciale stap was de versterking van de greep van de Erfstadhouder op het leger. Vanaf 1766 kreeg Willem V het recht om zonder inmenging van de gewestelijke staten alle militaire ambten te bevestigen. Daarnaast beschikte hij via de regeringsreglementen van 1674 ook over doorslaggevend recomandatierchten bij de benoeming van de stedelijke besturen buiten Holland en die stadsbesturen waren nu eenmaal de kern van het politieke bedrijf. Deze benoemingsrechten verschaften het huis van Oranje-Nassau een volwaardige monarchale positie binnen het republikeinse bestel. Grote delen van adel en regenten waren voor hun banen van de stadhouder afhankelijk en gedrieën raakten ze verweven in een rafijn spel waarbij de stadhouder het laatste woord had. Het is treffend dat de wijze waarop koning Willem I via de provinciale gouverneurs de benoeming van Tweede Kamerleden trachtte te manipuleren, materieel direct aansloot bij de recomandatietraktijken van zijn vader. Ook hier is er continuïteit tussen erfstadhouderlijk en monarchaal bestuur.²⁰

215

Patriotten en Bataven hebben gepoogd deze groeiende symbiose tussen adel, regenten en stadhouder te doorbreken. Ze zagen die terecht als uiterst nadelig voor de burgerbelangen. Om adel en regenten uit elkaar te drijven hebben ze gedurende enkele decennia een groot publicitair, politiek en ook militair burgeroffensief ontketend, al was Franse hulp uiteindelijk onmisbaar. De grondwet van 1798 die dit alles opleverde, is ontegenzeggelijk de mooiste geweest die Nederland ooit heeft gekend. Het lange termijneffect ervan was echter beperkt en ook van de talloze hervormingsvoorstellen die de verlichte elite in de jaren voor 1795 had geformuleerd, kwam uiteindelijk maar weinig terecht.²¹ De op de adel gebaseerde notablenstaat van na 1815 had te stevige wortels in de wereld van voor de revoluties.

19 Zie Brusse en Mijndhardt, *Towards a new template*, 88; Kuiper en Olde Meierink, *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw*; M. Prins, 'Rustoord van mijn blijdeste dagen, Eden van mijn tere jeugd. Constructie van een familie-identiteit: Nijenburg en de familie Van Foreest, 1742-1922', in: Van der Laarse en Kuiper, *Beelden van de buitenplaats*, 89-110; C. Schulte, "'De Soete Ruste van een aangenaam Buitenleven.' De familie Brantsen en haar buitenplaats Zypendaal in Arnhem', *Arnhem de genoeglijke*, XXIX (2009) 138-157; Kuiper, *Friese adel*.

20 Vgl. N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland* (Amsterdam, 2004) 414.

21 Kloek en Mijndhardt, *Blauwdrukken*, V.

De lezer kan zich met recht afvragen wat de status van dit alles is. Het zijn de ingrediënten van een radicaal nieuwe interpretatie van de Nederlandse geschiedenis na 1700 en daaraan ligt veel onderzoek ten grondslag. Toch is er, voordat de nieuwe visie het handboek in kan, nog veel te doen. Dat nieuwe onderzoek valt in twee duidelijk van elkaar te onderscheiden delen uiteen, een sociaal-cultureel historisch en een begripshistorisch deel.²²

Allereerst moet de verschuiving van een stedelijke, op nijverheid en diensten gebaseerde samenleving naar een rurale, agrarische maatschappij en weer terug gedetailleerd in kaart worden gebracht. Die ontwikkeling valt goed te onderzoeken aan de hand van de vermogenssamenstelling en levensstijl van de politieke en economische elite. Uit onderzoek in Zeeland is gebleken dat deze elite investeringsgedrag en levensstijl aanpaste aan verschuivingen in de economie.²³ Gaat deze groep buitenplaatsen aankopen of uitbreiden en gaan grond en boerderijen een substantiëler deel van de vermogensportefeuille uitmaken, dan is dat een indicatie dat samenleving en economie 'verlandelijken'. Het omgekeerde wijst op verstedelijking. Het gedrag van de maatschappelijke elite heeft dus een duidelijke signaalfunctie. Het gaat hier om een groep waarover veel bronnen beschikbaar zijn en die niet al te omvangrijk is en zich dus uitstekend leent voor diepgravend onderzoek naar vermogen en levensstijl. De vraag die wij derhalve centraal willen stellen is: wie vormden de maatschappelijke elite van Nederland tussen 1750 en 1940?

Hiervoor moeten de sociale samenstelling, de geografische herkomst, de financiële inkomsten, de samenstelling van het vermogen en de stedelijke dan wel de plattelandsoriëntatie (inclusief het bezit van buitenplaatsen) van de Nederlandse bestuurlijke elite in kaart worden gebracht. Daartoe wordt een database aangelegd van de leden van de Provinciale Staten van Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel en van de leden van de Staten-Generaal (inclusief de Nationale Vergaderingen in de Bataafs-Franse tijd) en hun politieke en maatschappelijke activiteiten. Met deze verzameling gegevens kunnen we een brug slaan tussen de politieke en socio-culturele onderzoekstraditie. Ons basisbestand betreft zo'n drieduizend politieke ambtsdragers en bestuurders. Die kwantitatieve basis zorgt er niet alleen voor dat ons kwalitatieve culturele onderzoek (gericht op levensstijl en gedrag) met veel meer effectiviteit kan worden verricht, maar ook dat het lokale, provinciale en nationale politieke handelen van deze elite in kaart kan worden gebracht en geanalyseerd. Een dergelijk groot empirisch onderzoek is noodzakelijk, haalbaar, maar ook kostbaar.

Met dit deelproject zijn we er nog niet. Ik klaagde zojuist dat in de Nederlandse geschiedenis de begrippen burger, patriciër, aristocraat en adel zo slordig worden gebruikt. De tweede poot van het project is een serie begripshistorische studies van burger, patriciër, aristocratie en adel in relatie tot elkaar. Daarvan is de burger begripshistorisch al behoorlijk in kaart gebracht, al valt er nog veel te corrigeren, omdat het burgerlijk overwicht in de meeste

²² Het project is een samenwerkingsverband van de universiteiten van Utrecht, Groningen en Wageningen.

²³ Brusse en Mijnhardt, *Towards a new template*, 12-34.

studies geen vraag maar een gegeven is.²⁴ Het negeren van de descriptieve en prescriptieve betekenissen van contemporaine uitlatingen in het debat over de aristocratisering spreekt in dat opzicht boekdelen. Aan de begrippen patriciër en patriciaat en vooral aristocraat en aristocratie valt echter nog bijzonder veel te doen.

De weg naar de verwerving van de onderzoeksmiddelen voor dit project is lang en zit vol voetangels en klemmen, al was het maar omdat de idee van het burgerlijke Nederland meer is dan een simpele historische constructie. Het is voor velen ook een dierbare politieke notie, die nauw verbonden is met het denkbeeld van de Nederlandse uniciteit en de eigen vaderlandse missie in de wereld. Niets is echter zo nuttig en bevredigend als dergelijke ingeroeste opvattingen eens kritisch onder de loep te nemen.

Professor Wijnand W. Mijnhardt holds a personal Chair of Comparative History of the Sciences and the Humanities at Utrecht University. With Joost Kloek, he authored *1800. Blueprints for a national community* (2005). Together with Paul Brusse he authored: *Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance between city and countryside* (2011). In preparation is *An urban enlightenment: the Dutch Republic 1640-1815*.

217

Utrecht University, Janskerkhof 13, 3512 BL Utrecht, The Netherlands – w.w.mijnhardt@uu.nl

²⁴ J. Kloek en K. Tilmans, ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam, 2002).

- Bergen op Zoom. Residentie en stad 9
Willem van Ham
- Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795) 37
Maarten Prins
- De invloed van esthetische ontwikkelingen op de reisbeleving. De waardering van Engelse en Duitse adellijke residenties door Nederlandse reizigers in de achttiende eeuw 63
Renske Koster
- Jagen naar macht. Jachtrechten en verschuivende machtsverhoudingen in Twente, 1747-1815 81
Leon Wessels
- Een 'uitgebreide aristocratie' of een 'gematigd democratisch beginsel'? Van Hogendorp en de adel als vertegenwoordiger van het platteland (1813-1842) 103
Wybren Verstegen
- Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo. Een adellijk perspectief (1815-1870) 125
Jolien Gijbels
- Elites and country house culture in nineteenth-century Limburg 147
Fred Vogelzang
- De reizende jonkheer. Museumdirecteur Willem Sandberg als cultureel diplomaat 171
Claartje Wesselink

22 | 2015

9 789087 045722

